

El significat del projecte migratori: les dones parlen de la seva experiència

Ana Ayuste*, Alfons Medina**, Montserrat Payà*** i Teresa Romañá****

Resum

En aquest article es donen a conèixer els resultats més importants de la segona part d'una recerca sobre migració femenina duta a terme durant els anys 2005-2007 a diferents comunitats autònomes espanyoles, finançada per l'Institut de la Dona (Ministeri de Treball i Afers Socials). En aquesta segona fase, l'equip investigador ha tractat de recollir, a partir d'entrevistes, relats de vida i grups de discussió, la valoració personal de les dones migrants àrabs i llatines sobre el seu projecte migratori. Així mateix, aquest estudi els ha permès evidenciar les dificultats que troben aquestes dones en el procés d'acollida en els àmbits laboral, social, educatiu i, fins i tot, familiar, i quins recursos mobilitzen per superar amb èxit aquestes dificultats. Entre alguns d'aquests recursos destaquen les pràctiques cooperatives i les xarxes de solidaritat que estableixen entre elles en els espais de relació formal i informal on participen. I com aquests espais, en la mesura que són sensibles a les necessitats i als interessos de les dones migrants, esdevenen una veritable porta d'entrada a la societat d'acollida.

Paraules clau

migració femenina, pràctiques cooperatives, espais formals, espais informals, xarxes de relació

Recepció de l'original: 21 de juliol de 2009

Acceptació de l'article: 22 de setembre de 2009

Presentació

Aquest article és la continuació del que va ser publicat a *Temps d'Educació*, número 33, sota el títol «De la societat d'origen a la societat d'acollida: una aproximació als processos migratoris de dones marroquines i dominicanes». Els dos configuren una síntesi de la recerca de caire qualitatiu «De los espacios de relación a las redes de inclusión: una vía de promoción de las mujeres inmigrantes», que vam dur a terme¹

(*) Professora titular del Departament de Teoria i Història de l'Educació, de la Facultat de Pedagogia (Universitat de Barcelona). Coordinadora del Màster Oficial en Formació de Persones Adultes (Universitat Autònoma de Barcelona, Universitat de Barcelona). Adreça electrònica: anaayuste@ub.edu.

(**) Professor associat del Departament de Teoria i Història de l'Educació, de la Facultat de Pedagogia (Universitat de Barcelona). Coordinador del Doctorat en Política, media i societat de la Facultat de Comunicació Blanquerna (Universitat Ramon Llull). Adreça electrònica: alfonsmedina@ub.edu

(***) Professora titular del Departament de Teoria i Història de l'Educació, de la Facultat de Pedagogia (Universitat de Barcelona). Membre del Grup de Recerca en Educació Moral (GREM), de la Universitat de Barcelona. Adreça electrònica: mpaya@ub.edu

(****) Professora titular del Departament de Teoria i Història de l'Educació, de la Facultat de Pedagogia (Universitat de Barcelona). Coordinadora del grup Innova-The (Grup d'Excel·lència d'Innovació Docent). Adreça electrònica: tromana@ub.edu

(1) L'equip investigador estava format per Ana Ayuste, Maria Elizondo, Anna Ferri, Jordi Lleras, Alfons Medina, Montserrat Payà, Teresa Romañá i Carme Vendrell (Universitat de Barcelona); Carolina Fernán-

entre 2005 i 2007, subvencionada per l'Institut de la Mujer, Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales. Entenem aquestes publicacions com una valuosa oportunitat per difondre les veus de les dones àrabs i llatinoamericanes que han fet el seu projecte migratori entre nosaltres. A elles també dediquem totes dues publicacions.

Amb el primer article donàvem a conèixer els resultats de la primera fase de la recerca, on vam entrevistar sis dones –tres marroquines i tres dominicanes– que consideràvem «informants claus o expertes» perquè portaven més de tres anys a la societat d'acollida i participaven en associacions, entitats i institucions adreçades a facilitar l'experiència de la migració a altres persones. Aquesta primera fase ens va permetre conèixer la realitat de la migració femenina al nostre país i focalitzar les qüestions d'estudi i aprofundiment de la segona i tercera fases de la recerca, els resultats de les quals ara presentem.

En aquells moments vam realitzar catorze entrevistes i deu relats de vida a dotze dones àrabs i dotze dones llatinoamericanes, atenent a un perfil que intentàvem fos representatiu de la realitat en funció de variables com ara el temps d'estada a la societat d'acollida; procedència rural o urbana; nivell d'estudis; modalitat del procés migratori –en solitari, per reagrupament familiar, amb persona mitjancera–; i situació laboral, principalment. De forma paral·lela, es varen dur a terme cinc observacions participants a un centre formatiu i d'animació sociocultural de Ciutat Vella, dins de dos cursos d'ensenyança del castellà i d'informàtica, parant també especial atenció als moments i espais informals (sala de recepció, entrada i sortida de les classes, moment de descans). Finalment, van tenir lloc quatre grups de discussió, amb vint-i-una persones –distribuïdes en dos grups de deu i onze membres–, amb representació de dones migrants, especialistes en educació de persones adultes; educació intercultural i atenció a la dona.

Conèixer les experiències de les dones que han migrat i els significats que hi atribueixen; acostar-nos a les seves vivències; aprendre de les seves pràctiques i estratègies per situar-se a la nova realitat; escoltar les vies i iniciatives que consideren que contribuirien a suavitzar la duresa del fet migratori i a establir relacions de coneixença mútua i col·laboració amb les persones de la societat d'acollida, són les temàtiques principals que structuren aquest article que intenta ser escrit amb les seves veus.

Els motius per migrar

Més enllà de factors econòmics i laborals, per copsar l'experiència de la migració necessitem acostar-nos a molts altres aspectes que hi són presents en interacció i que s'hi afecten mútuament. Les necessitats, pèrdues i obstacles; els sentiments i les històries particulars; els canvis, les oportunitats i les valoracions de la pròpia experiència, conformen la realitat que és sempre una i complexa. A la redacció d'aquest article hem intentat respectar aquesta característica de totalitat i és per això que, tant en aquest apartat com als següents, de vegades farem menció d'aspectes ja assenyalats, però que, llavors, prenen una altra mirada o un altre color.

dez Salinero (Universidad Complutense de Madrid); Rafaela García (Universitat de València), i Sofia Valdivielso (Universidad de Las Palmas).

En aquest moment, ens centrarem als inicis del projecte migratori i destacarem les principals pèrdues i canvis que les dones migrants han d'enfrontar al mateix temps que s'esforcen per trobar el seu lloc a la nova societat que encara no han tingut temps de conèixer.

Bàsicament són dos els motius que mouen les dones a realitzar el seu projecte migratori: econòmic-laborals i reagrupament familiar. Les dures condicions econòmiques i laborals que viuen als seus països d'origen (Marroc, Síria, Equador, República Dominicana...), fan plantejar a les dones la necessitat de migrar per trobar feina a d'altres països i contribuir a l'economia familiar.

El projecte migratori és més que una sortida, és la solució, la resposta a les seves necessitats. Cal afegir-hi que la imatge o la representació que es fa del país d'acollida està idealitzada: es pensa que és fàcil trobar feina i establir-s'hi. Es creu que el projecte migratori ajudarà a aconseguir un futur millor per als fills i filles i per a la família. Aconseguir un futur millor² vol dir que els fills i filles estudiïn per tenir més possibilitats laborals; construir-se una bona casa; no passar necessitat, etc.:

(...) la circumstància por la que vine... pues por la que realmente todos venimos: por un futuro mejor para nuestros hijos, para nuestra familia. Porque, la verdad, la situación económica en el país (Ecuador) es muy... cada vez se va... en vez de ir adelante, pues cada vez vamos retrocediendo más. (...) Y, claro, como las personas, las primeras personas que han venido acá, decían: "Bueno, allá estamos bien, si tú trabajas unas horas nada más, ganas esto y mira, aquí, en el Ecuador, representa esto y sólo cuidas niños..." Bueno, le pintan a uno un panorama muy bonito. Entonces uno dice: "Bueno, si es así, pues yo me voy". Y, bueno, haciendo un sacrificio, porque realmente hace un sacrificio, viene. (Dr., relat de vida, p. 1)

Com aspectes característics, cal destacar l'elevada diversitat dels processos migratoris³ –explicada en part per la procedència, rural o urbana de la dona migrant (Ramírez, 1998)–; la duresa de la decisió i de l'experiència migratòria, especialment als seus inicis; i el seu plantejament com a quelcom provisional⁴, transitori, amb la intenció de retornar al país d'origen tan bon punt s'aconsegueixi una base econòmica prou forta per a la família.

L'arribada a la societat d'acollida sempre és un repte. Si la dona nouvinguda compta amb algun familiar o persona coneguda que ja hi és i li pugui fer de pont o de mitjancera⁵, aquest repte no és tan gros com si arribés sola i no tingués on adreçar-se. En un cas i en un altre, s'ha de situar al nou entorn i anar construint el seu lloc. Per això, el sentiment que més predomina és el de solitud. Són dones que han deixat enrere família –potser també parella, fills i filles– i amistats, que provenen d'una altra cultura amb una sòlida xarxa de relacions de cooperació informal o espontània, de

-
- (2) Cap de les dones entrevistades es va incloure en aquest relat d'expectatives de manera específica: migren pel benestar de la seva família, on elles s'inclouen.
 - (3) La manera d'arribar a la societat d'acollida és una clara mostra de la gran varietat de formes dels processos migratoris: les dones arriben soles, amb una persona de contacte (familiar, amiga, coneguda de terceres persones) o per reagrupament familiar. D'uns anys ençà, es constata un augment considerable del nombre de dones que inicien l'experiència migratòria en solitari, també dones àrabs (Unfpa, 2007; Parella, 2003). Com a conseqüència, cada vegada més són elles les qui inicien el procés de reagrupament familiar, procés força complex que provoca malestar a la família i agreuja la duresa de la situació.
 - (4) El mateix passa en l'entrada al món laboral de les dones àrabs: es considera inicialment una situació provisional.
 - (5) Tanmateix, de vegades, aquestes mateixes persones poden dur a terme una funció de control social de la dona nouvinguda més fort encara que al país d'origen, coartant la seva llibertat i autonomia.

vegades centrades exclusivament a l'àmbit privat. Si, a més, no tenen cap persona a la societat d'acollida a qui acudir, aquest sentiment de solitud és immens.

Trobar amistats, persones amb les qui poder compartir les vivències, sentiments i preocupacions és, doncs, una necessitat prioritària. En algunes ocasions, troben associacions o xarxes establertes de dones que els serveixen de recolzament i possibiliten la creació de relacions d'amistat a la societat d'acollida. Són com el substitut de la família extensa i de les amistats que han deixat al país d'origen. D'altra banda, sentir el recolzament de la família des de la distància és també un factor que els dóna força per seguir endavant.

A la dona migrant amb estudis li resulta més fàcil situar-se a la societat d'acollida: pot cercar la informació que necessita, relacionar-se més ràpidament, fer amistats, aprendre l'idioma amb més rapidesa, etc.; possibilitats que li faciliten trobar un lloc de feina:

En cambio, una que no tiene estudios le cuesta moverse. Hay mujeres que nunca han cogido el tren, por ejemplo, o el metro, no saben cómo moverse, si no está el marido no pueden... (F., entrevista, p. 19)

Buscar i trobar feina és també una experiència difícil, on ens centrarem a l'apartat següent. En cas de trobar-ne, de seguida s'adonaran que està per sota de la seva capacitat professional o nivell d'estudis. Per regla general, acostumen a ser ocupacions de baixa qualificació, dins el sector domèstic o hostaleria. Si a això li sumem la solitud, l'experiència migratòria és realment dolorosa de bon començament.

L'allotjament és una altra de les grans necessitats i de les primeres dificultats: primer, un sostre, encara que sigui compartit i no arribi a un mínim de condicions; després, un habitatge digne, amb contracte, per a la qual cosa necessiten tenir regularitzada la seva situació:

En la habitación habíamos 8 personas, eran cuatro literas metidas. Éramos 8 personas que para salir tenías que ponerte... El que era gordito se tenía que pasar empujando porque si no no pasábamos. Las literas eran ya juntas. Sí, sí. Pero, bueno, al fin y al cabo, doy gracias a Dios porque encontré a esa gente, porque yo primero dormí en la calle. Yo me sentaba allí, con mi maleta de viaje que vine, esperando a que amanezca y me levantaba así a caminar. (J., relat de vida, p. 4)

Aprendre l'idioma⁶ de la societat d'acollida obre portes per construir relacions i trobar feina. Cal considerar aquesta via formativa com a fonamental per a la inclusió de les dones migrants: compartir un mateix codi lingüístic permet l'acostament, l'establiment de lligams i ponts, trencar prejudicis i estereotips. Malgrat hi ha dones que han après l'idioma gràcies als seus fills i filles i la televisió, s'ha de tenir en compte que l'assistència a classes permet conèixer altres persones, amb qui compartir interessos, necessitats, i establir relacions de coneixença o amistat. Són també una oportunitat⁷ per intercanviar informació útil i situar-se a la societat d'acollida, recolzar-se mútuament, compartir vivències i sentiments, etc.

(6) A Catalunya, i pel que fa a les dones àrabs, encara és una necessitat més prioritària atès que no coneixen cap dels dos idiomes oficials.

(7) En ocasions, pot ser una via que repercuteixi positivament a la pròpia cultura d'origen: és el cas de dones àrabs, que conèixer l'idioma de la societat d'acollida els ha permès ensenyar la seva pròpia llengua, l'àrab, a nens i nenes nascudes a la societat d'acollida.

La percepció de les pèrdues i els canvis

Gran part de la narració de les dones sobre l'experiència de la migració parla de pèrdues i dels sentiments que provoquen. Pèrdues que suposen un trencament bruscat i total amb la seva vida anterior i que les posen a l'inici d'un camí que desconeixen i ni tan sols no poden intuir. Pèrdues que revelen necessitats bàsiques i vitals, difícils de cobrir en aquests moments. I amaratant totes aquestes pèrdues es troben els sentiments de tristesa, dolor i solitud. Si, a més, hi afegim que la vida al seu país d'origen acostuma a ser més pausada, amb una extensa xarxa de relacions, amb espais adequats per trobar-se i reunir-s'hi, l'arribada a la societat d'acollida és poc menys que traumàtica.

La primera pèrdua és la de la xarxa familiar. Una xarxa que proporcionava seguretat, col·laboració, confiança, recolzament, etc.; funcions que també feien elles. Es perden els referents que les dones més grans de la família brinden a les més joves, en especial dins la cultura àrab, on actuen com a fons de «transmissió del conocimiento cultural y social» (Sl., entrevista, p. 8).

En aquest sentit, la migració talla el procés d'integració social: ja no poden compartir amb el recolzament i l'assessorament de les dones grans per prendre decisions importants. La xarxa familiar desenvolupava també funcions de mediació davant els conflictes als que ara han de fer front tota soles o amb l'ajut de les amistats que puguin tenir a la societat d'acollida. Els familiars de més edat eren els que congregaven tota la família durant les celebracions i festes importants: ara, malgrat mantinguin les tradicions i s'organitzin per celebrar-les de la manera al més fidel possible al seu país, mai no serà el mateix perquè aquestes figures no hi són. I quan deixen els fills i filles al país d'origen⁸, la vivència és encara més dolorosa: moltes vegades les dones se senten culpables per la decisió presa. L'esforç que fan perquè la relació no es perdi i continuï creixent té un alt cost psicològic, afectiu i també material:

Sí, somos unas malas madres. Yo soy madre soltera y me vine cuando ellos tenían 3 años. Me vine por dos años y, cuando decidí quedarme, debí hacer para traerlos enseguida. Otras deberían traer a sus maridos. Yo no los perdí porque me pegaba al teléfono, hasta dos veces cada día. (E., entrevista, p. 3)

La migració suposa passar bruscament de la família extensa a la nuclear (Gregorio, 1998). En el cas de les parelles, si els dos cònjuges han migrat la relació s'intensifica i pot donar un augment de la conflictivitat, que amplifiquen les noves circumstàncies (preocupacions per l'allotjament, la feina, etc.), amb el greuge afegit que ja no hi ha altres familiars o amistats per acollir o actuar com a mitjancers.

Si la migració s'ha fet en solitari, amb el reagrupament familiar pot sorgir una altra font de conflicte: els dos membres de la parella s'havien habituat a viure sols, duïen un altre estil de vida, desenvolupaven funcions que abans no feien, i el reagrupament implica haver de fer un nou aprenentatge per conviure-hi en un context ja prou complex i problemàtic. S'ha de construir la relació des del moment que es va interrompre, alhora que un i altra ja no són els mateixos, han canviat. Es pot afirmar que l'experiència migratòria afecta tant a qui l'emprèn com a qui resta al país d'origen:

(8) Aquí s'ha de destacar la important funció de suport que realitza la família al país d'origen, quedant-se al càrrec de l'educació dels fills i filles de les dones que decideixen migrar en solitari.

(...) ya no tolera ese ser tan machista, ya no lo tolera igual que cuando estaba allí. (...) Y cuando vienen aquí los maridos, muchas familias se deshacen. (R., entrevista, p. 13-14)

Quelcom de semblant passa a la relació amb els fills i filles quan es produeix el tan desitjat reagrupament familiar: en el seu procés d'incorporació a la societat d'acollida sorgiran problemes i conflictes, no tots imaginats. Si bé, per regla general, els fills i filles s'incorporen amb més facilitat a la nova societat que els seus pares, també és cert que al moment del rencontre es donen dificultats i obstacles que, mentre es viuen, semblen irresolubles i necessiten recolzament. Poden manifestar la seva oposició amb absentisme o fracàs escolar, especialment els i les joves, que han crescut al país d'origen amb una separació llarga. És probable també que els nois i noies, influenciats per l'estil de la societat d'acollida, reclamin ara més llibertat i qüestionin i s'oposin a l'autoritat materna o paterna. En tot cas, aquest és un altre possible nucli de conflictes al si familiar, que abans no hi era, o no amb la mateixa intensitat, i que ara suposa un altre nou entrebanc a superar.

La doble càrrega, laboral i domèstica, és també més acusada. En el cas de les dones àrabs, a més, s'ha de tenir en compte que als països d'origen l'espai públic (educació, sanitat...) correspon especialment a l'home, però, en arribar a la societat d'acollida, quasi sempre és la dona qui s'ha d'ocupar d'aquests àmbits, més encara si no treballa fora de la llar. Es veuen obligades a assumir responsabilitats que abans no tenien i, per tant, sense experiència. Es produeix un canvi de rol de la dona que, com a conseqüència, provoca canvis també als rols familiars, canvis que no sempre són ben valorats pels altres membres de la família i que donen lloc a noves fonts de conflicte.

Aquest context pot produir certa angoixa i desorientació a la dona, un sentiment de desbordament davant les noves funcions, com també inseguretat. Tanmateix, d'ací també pot sorgir la vivència de més autonomia, llibertat i emancipació, que incideix de forma directa i positiva sobre l'autoconcepte i l'autoestima de la dona. Aquesta nova percepció es transmet de mares a filles i inicia canvis també a la tradició (Ramírez, 1998).

Les pèrdues s'estenen també a les amistats i relacions

Tenía a mis buenas vecinas y a veces tenía que salir y se los dejaba a mi vecina (los niños) y ella me los cuidaba, o yo le cuidaba los niños a ella. (L., relat de vida, p.2)

Els costums, els espais de reunió i trobada i les pràctiques pròpies del país d'origen es perden en arribar a la societat d'acollida i, amb ells, les possibilitats de relació entre les dones i la realització d'activitats d'oci i diversió (com ara les sessions de perruqueria o de henna⁹ compartides amb les amigues). Encara que s'organitzin per fer-les, perden sentit dins la societat d'acollida perquè l'entorn no és el mateix.

Els ritmes són també diferents: d'un estil més pausat, més proper, que propicia les relacions quotidianes entre veïns, coneguts, etc., es passa a les presses, l'acceleració i la impersonalitat de la societat d'acollida. La pèrdua dels espais físics afecta especialment a la celebració de les tradicions: el fet de viure en pisos i no en cases, amb la por de destorbar el veïnatge; la por d'anar soles a la nit pel carrer en

(9) La henna és un tint natural que les dones àrabs utilitzen per decorar el seu cos amb motiu de celebracions especials com el casament o altres festes religioses.

una ciutat que encara no coneixen, etc. Per això resulta prioritari atendre aquesta necessitat i facilitar espais de reunió dins la societat receptora per tal d'establir noves relacions i suavitzar els sentiments de solitud i tristesa.

Com ja hem avançat, aconseguir un lloc de treball equivalent a la seva formació i estudis sembla un somni inassolible. Moltes dones són conscients d'això abans d'iniciar el projecte migratori. Això implica una altra pèrdua que pot afectar també la seva autoestima:

Allí era profesora... Aquí, cuando me dieron una bata para ponérmela yo lloraba. (E., entrevista, p. 2)

Saben que ampliant la seva formació tindran teòricament més oportunitats per aconseguir un lloc de treball de més qualificació, però no oblidem que és només teòricament: algunes dones amb qui ens vam entrevistar ens expressaren que, de vegades, van al país d'origen per completar els estudis, però quan tornen aquí recuperen els treballs d'abans, amb les conseqüències que podem imaginar en el seu autoconcepte i autoestima. En d'altres ocasions, es posterga el somni d'estudiar i formar-se, però no s'hi renuncia.

És que els interessos i expectatives formatives de les dones migrants són en general força elevats: valoren molt les possibilitats de la societat d'acollida en aquest sentit. Acostumen a aprofitar les ofertes de cursos gratuïts¹⁰ i no menyspreen cap coneixement (idiomes, especialitzacions laborals, cultura general, informàtica, estètica, conduir, etc.). Els conceben no només com un mitjà per accedir a un lloc de treball amb més qualificació, sinó també per la necessitat de formació en si mateixa, més acusada als temps actuals. També impulsen en aquest mateix sentit els cònjuges i, especialment, els fills i filles, en qui tenen dipositades altes expectatives formatives.

Un altre bloc de pèrdues i canvis és el relatiu a les tradicions i signes culturals, que potser siguin més acusats pel que fa a les dones àrabs. El fet migratori porta a conviure entre dues cultures o tradicions en les quals la dona migrant ha de situar-se i construir el seu propi lloc (Zanfrini, 2007). En un primer moment, les dones acostumen a sentir por de perdre la pròpia cultura i, amb ella, la seva identitat. De vegades, i com a reacció, intensifiquen més els propis trets culturals, fins i tot més del que acostumaven al país d'origen.

Moltes dones opten per anar construint ara les seves noves referències, mitjançant una barreja o fusió entre cultures, intentant preservar els aspectes valorats com a més positius de cadascuna. Això no exclou, però, la vivència de contradiccions:

(...) están viviendo entre dos mundos. Es como si tú adquieres tu propia sabiduría: estás tratando con el mundo moderno, coges de él lo que te gusta y, al mismo tiempo, hay los mensajes de la abuela, de la madre, que te están llegando a la cabeza, con lo cual estás interactuando entre dos mundos. Y eso a veces es contradictorio. (S., entrevista, p. 9)

Expressen por que els seus fills i filles perdin valors fonamentals de la seva tradició –por a la pèrdua de respecte o autoritat, a la relaxació dels costums, de les formes, al valor de la família, etc. Així, pel que fa a la conservació de la pròpia tradició i a

(10) Aquí tenim una nova oportunitat d'inclusió: un espai de trobada heterogeni (homes, dones; autòctones, migrants) per establir noves relacions i una diversitat cultural que convindria no perdre i recollir també dintre del contingut dels diferents cursos.

la incorporació de valors de la societat d'acollida, moltes dones ens explicaven que els agradaria que coincidís l'escala de valors seva i la dels seus fills i filles. Tanmateix, es tracta d'un dilema gens fàcil de resoldre i tampoc no exempt de contradiccions:

No, no sería un problema, yo no le digo nada. Yo le digo que coja lo mejor. A ver, tampoco quiero, yo qué sé, que hay muchas cosas aquí que no me gustan. Que yo qué sé, que nosotras con minifaldas así que te vean más raras, pues no me gusta que mi hija vaya así... (...) yo le voy a enseñar como me enseñaron a mí mis padres. (A., relat de vida, p. 23-24)

Aquesta confrontació entre dues tradicions s'estén més enllà de la societat receptora i arriba als països d'origen. Les dones reconeixen que l'experiència migratòria les ha canviades també en un terreny més personal, més íntim, i aquest canvi es fa més palès quan tornen al seu país d'origen. Perceben que d'alguna manera ja no són les que eren, i que les amistats que havien deixat enrere tampoc ho són:

Yo qué sé... qué se pierde... mucho... los cariños, salir de casa, los amigos... al volver, y no son las mismas amistades... Al volver dicen que hemos perdido la sonrisa. (E., entrevista, p. 1).

Les dones reconeixen també que, de vegades, maquillen la seva experiència i donen a entendre que la vida a la societat d'acollida és molt fàcil i còmode. Tot això pot ser un nou factor de distanciament en les seves relacions amb les persones properes al país d'origen, que poden considerar que han canviat en excés i ja no són qui eren.

En general, les dones llatinoamericanes i les àrabs coincideixen en la necessitat de preservar l'idioma, les creences i celebracions religioses, els valors educatius i morals a transmetre als fills i filles, l'estructura i la tradició familiar. Així, l'idioma matern¹¹ és el que s'ensenya dins la família i en el que s'expressen dins el seu cercle d'amistats. Procuren conservar la religió i llurs manifestacions festives i transmetre-les als fills i filles, dintre de les limitacions ja assenyalades que implica viure-les en un altre context totalment diferent. Igualment, procuren conservar l'estil educatiu i els valors propis de la seva tradició i en aquest sentit ressalten aspectes a millorar de la societat d'acollida que convindria tenir en compte.

Com ja s'ha esmentat, la llibertat i certa permissivitat de l'educació familiar a la societat d'acollida no és ben valorada, la qual cosa fa que es refermin a seguir les pautes educatives de les seves tradicions¹². Finalment, i en relació amb l'anterior, hi ha també cura per mantenir la pròpia estructura familiar i es procura substituir la manca de la família extensa amb persones properes conegudes a la societat d'acollida.

Les dificultats materials de la vida quotidiana: el preu de ser dona i estrangera

En aquest apartat, a més de copsar la dura realitat a què s'enfronten moltes dones migrants, volem visibilitzar algunes de les estratègies que fan servir per superar els entrebancs propis de la vida quotidiana. Entre les dificultats que les dones migrants

(11) Hi ha una dificultat afegida pel que fa a les famílies àrabs: atès que aquest idioma no s'acostuma a ensenyar a les escoles i l'oferta de cursos és escassa i no sempre accessible econòmicament, és la família l'única que el pot ensenyar a llegir i escriure. De vegades, les mateixes famílies s'organitzen i, amb el suport del centre educatiu que els ofereix l'espai, ensenyen l'idioma als seus fills i filles. Per això, com ja s'ha indicat, cal que la dona migrant conegui també l'idioma de la societat receptora.

(12) De fet, aquests dos darrers factors, valors morals i estils educatius, estan en relació.

han de sortejar per garantir el benestar de la seva família, destaquen les de tipus material, com són les econòmiques i les legals, i aquelles que estan relacionades amb la seva condició de dona i estrangera en una societat on la diferència no sempre es reconeix com a valor. Entre els recursos personals que les dones mobilitzen per superar aquestes dificultats, hem identificat les pràctiques cooperatives i les xarxes de relació i de solidaritat que estableixen entre elles.

Com hem vist a l'apartat anterior, la pobresa i la manca d'oportunitats en els països d'origen estan al darrera de la decisió de la majoria de les dones per immigrar. Decisió que les obliga a allunyar-se dels seus, amb les conseqüències que aquest fet comporta en l'àmbit personal i social encara que sigui en benefici d'ells. Les implicacions emocionals de la separació, el sentiment de culpa per deixar en mans d'altres dones la cura dels propis fills, la pèrdua de capital humà i social i el *dèficit d'atenció*¹³ en els països d'origen (Hochschild, 2008), són només alguns dels efectes del procés migratori femení.

Malgrat això, les dones entrevistades valoren positivament haver trobat una feina, encara que sigui a través de l'economia informal, i complir amb l'objectiu fonamental que ha motivat el seu projecte migratori com és el de sobreviure i col·laborar, al mateix temps, amb el manteniment dels familiars que romanen al seu país d'origen. Tot i així, també posen en evidència algunes de les pors i els abusos a què sovint es troben sotmeses pel fet de ser estrangeres o, en alguns casos, no tenir els papers en regla.

Com ens comenta la dona següent, el fet de no tenir documents suposa:

estar siempre vigilante a que la policía te pueda parar, el miedo. O incluso, [impedirte] acercarte a cualquier institución, a cualquier administración porque tienes miedo. (Ft., entrevista, p. 27)

Aquesta situació, a més de les dificultats que comporta en si mateixa, agreuja la vulnerabilitat de les dones. D'una banda, no poden gaudir dels mateixos drets que la població en general i, d'altra, no poden denunciar els casos d'abusos que sovint pateixen per por a les conseqüències de ser expulsades del país.

Per a la majoria de dones, a la por i la incertesa fruit de la situació legal que tenen, s'afegeixen les dificultats i la lentitud del propi procés de regularització. Les dones que han participat a la recerca coincidien a l'hora d'assenyalar com a barreres determinants, la rigidesa del sistema administratiu, les limitacions de la llei d'estrangeria i el tracte inhumà que a vegades reben per part de les instàncies administratives. Les llargues cues que han de suportar, el dies de feina perduts, l'excessiva burocratització i el temps d'espera, tenen efectes molt negatius en la seva vida quotidiana.

Moltes d'aquestes dones es lamentaven de no poder viatjar i veure els seus fills durant alguns anys per por a no poder tornar. Altres feien referència als inconveni-

(13) Hochschild (2008) estudia l'impacte que té l'increment dels fluxos migratoris femenins a escala mundial. Cada any més dones es veuen obligades a abandonar els seus països per treballar en les llars, residències de la tercera edat o prostíbuls del primer món. Aquesta transferència de mà d'obra associada al paper tradicional de la dona està produint un nou tipus d'intercanvi, «love and gold», com ha titulat un dels seus estudis recents sobre aquest tema. En el nou càlcul global, els beneficis que la dona aporta als països rics es resta de la dels pobres, sovint en detriment de les famílies que queden enrere. La migrant dona de la neteja, cangur, auxiliar de geriatría, treballadora familiar, permet superar un «dèficit d'atenció» als països rics, però en la seva absència crea un «dèficit d'atenció» a la seva llar i a la seva comunitat.

ents laborals i econòmics que els ocasionava haver de faltar tants dies a la feina per resoldre la seva situació legal.

Un altre impediment de tipus legal o burocràtic està relacionat amb la dificultat que tenen les dones no comunitàries per homologar les seves titulacions acadèmiques. Aquest fet impedeix que dones amb titulació d'educació secundària o, fins i tot, universitària puguin accedir a una feina qualificada i les aboca a ocupacions de poc prestigi social i a la precarietat econòmica.

Així, hem pogut observar com les dones amb feina que han col·laborat amb nosaltres, tot i tenir formació acreditada als seus països, desenvolupen la seva activitat laboral en el sector dels serveis personals, com ara el treball domèstic o la cura de persones dependents. Un dels sectors econòmics on el treball informal és més important i, en conseqüència, les condicions dels treballadors i treballadores són també més precàries. En relació amb això, són moltes les dones que relaten experiències properes a l'explotació laboral (treball sense contracte, jornades laborals abusives, sous ínfims, abusos de poder, etc.).

Trabajo todos los días 12 horas diarias, no tengo fiesta, no tengo feriados, nada. Y se me ocurrió decirle a la señora después de un mes: 'Mire, señora, ¿cómo está mi trabajo? ¿está bien?' Y ahí yo le pregunté: 'Señora, pero ¿y no tengo días libres? Porque todos los trabajadores tienen libres su sábado y domingo. Y si bien trabajan, sábado y domingo, les dan un pago extra, ¿no?' Y se me enfadó y me contestó: 'Si te gusta estás y si no lo dejas porque hay otra gente también que puede venir'. Hoy en día que está tan difícil de encontrar trabajo, me tuve que aguantar. Bueno, pues está bien. (Grupo latinas, entrevista, p. 2-3)

D'altra banda, més enllà del que comporta econòmicament aquesta situació, com ara accedir a una vivenda i als productes bàsics, hi ha altres repercussions personals. Durant les entrevistes i els relats de vida, les dones van expressar el malestar personal i el sentiment de frustració que experimenten pel fet d'haver de treballar molt per sota de les seves capacitats i nivell formatiu, com podem llegir en la següent reflexió:

Y mucha gente que conozco que tiene estudios y que está preparada y aquí si no trabajan en un restaurante, trabajan limpiando, casi todas limpiando casas, casi todas. Porque otra cosa no te dan. Es lo que hay: eso sí es una pena, porque si una persona está preparada, tiene derecho. Y encima vienen que hablan inglés perfectamente, francés perfectamente, el árabe perfectamente y después no tienen esa oportunidad para trabajar. Es muy triste. (S., relat de vida, p. 11)

Com ja hem expressat, aquest fet, juntament amb les condicions laborals a qu'elles estan sotmeses, mina progressivament l'autoconfiança i l'autoestima que necessiten les dones per ampliar les seves expectatives laborals. Per aquesta raó, el treball domèstic o la hostaleria acaben per convertir-se en el sostre laboral que dificulta de manera objectiva i subjectiva la promoció de bona part de les dones migrants. Aconseguir els ingressos suficients per viure està per sobre de la realització dels seus propis projectes. El següent relat és un bon exemple del que estem dient:

Y conseguí trabajo y me puse a trabajar. O sea, lo que yo no había hecho allá lo hago aquí y lo hago con gusto, y no me arrepiento. Yo me siento bien y yo trabajo, comemos bien, pagamos alquiler... (L., relat de vida, p. 6)

Un aspecte que valoren positivament respecte al món laboral és la relativa facilitat amb la que generalment troben feina¹⁴. La forta demanda laboral de treballs

(14) En el moment actual de crisi econòmica a escala mundial i de creixement progressiu de l'atur, aquesta circumstància ha canviat substancialment.

feminitzats és una porta oberta a l'autosuficiència econòmica. Les vies per trobar feina són molt diverses, però destaquen les de caràcter informal, com les xarxes de relació i la col·laboració espontània entre iguals. La informació sobre ofertes de treball i les feines passen d'unes mans a les altres. Així, unes dones obren les portes a altres dones de la seva família o comunitat.

El prestigi i la confiança que es guanyen les dones que estan treballant són les millors credencials perquè trobin feina les que acaben d'arribar. Conscients d'això, les dones tenen molta cura d'aquestes relacions; relacions que sovint s'estableixen de manera espontània en els espais públics, fruit del sentiment de solidaritat que provoca sentir-se com a iguals en una situació de vulnerabilitat.

Una altra font de discriminació social la constitueixen els prejudicis culturals i de gènere que perceben per una part de la població autòctona. Prejudicis que dificulten la comunicació i la convivència intercultural. En el cas de les dones àrabs que porten hiyab, aquesta situació es veu agreujada. Els relats que han compartit amb nosaltres ens mostren com el fet de vestir de manera diferent o d'exterioritzar el seu compromís religiós les obliga a justificar contínuament les seves pràctiques. Trencar amb aquesta imatge resulta generalment una càrrega d'un fort component simbòlic. El mocador tendeix a associar-se amb mancances educatives i amb una imatge amb la que no se senten identificades, com la de dona submissa o, fins i tot, maltractada. Així, el mocador acaba per convertir-se en un estigma que condiona i entorpeix les relacions.

Per contrarestar aquesta visió, les dones verbalitzen algunes de les estratègies que quotidianament posen en pràctica per millorar la seva situació com a dones. El paper de mediació de les mares per facilitar els camins de les seves pròpies filles, la valoració de la formació com una porta d'accés a millors oportunitats, el recolzament entre elles per cercar solucions a situacions delicades o conflictives, en són alguns exemples.

La solidaritat i les xarxes de relació

La cooperació entre les dones explica com malgrat les dificultats econòmiques i socials a què es veuen sotmeses, i a la pèrdua de les estructures relacionals i d'ajuda pròpies de les seves comunitats d'origen, aconsegueixen tirar endavant el seu projecte migratori. Així, completar tota la jornada laboral, enviar diners per contribuir a la supervivència de la seva família o tenir cura dels fills són responsabilitats que poden complir gràcies a la relació de cooperació que estableixen entre elles. Hem denominat aquest tipus de col·laboració com a pràctiques cooperatives. I les hem definit com totes aquelles actuacions que les dones duen a terme mitjançant la seva xarxa de relacions informals i que tenen com a finalitat principal el benestar dels seus. Aquestes pràctiques tenen un contingut diferent en funció de les necessitats que les activen, i poden ser de tipus econòmic, d'intercanvi de serveis, de mediació i de suport al projecte migratori.

Quan els recursos econòmics són escassos i l'accés a determinats drets bàsics no estan garantits, rebre assistència mèdica, aconseguir una vivenda o comprar un bitllet d'avió per visitar a la família, són opcions que molt sovint queden fora de l'abast de moltes dones migrants. En aquest context, les dones s'han vist obligades a

desenvolupar estratègies de cooperació per compensar uns sous ínfims, la carestia de la vida i la necessitat d'enviar bona part dels seus ingressos per col·laborar amb el manteniment de les seves famílies.

El fragment que presentem a continuació reflecteix com aquest tipus de pràctiques cooperatives els permet fer front a situacions que es poden considerar d'extrema pobresa.

(...) viene a tu casa: 'mira que tengo esto o me puedes prestar dinero para pagar, por ejemplo, el agua, luz, cualquier cosa; me dejas...no tengo para comer', y así vamos... Y cuando se muere alguien, también. A lo mejor dos o tres personas se encargan y llaman a toda la gente que conocen para ayudar, que quieren ayudar, para mandar esa persona para allá. (S., relat de vida, p. 10)

Altres pràctiques que hem pogut conèixer, també de caire informal però que requereixen una major organització, són els dipòsits i els crèdits. Els noms amb els que designen aquest tipus de pràctiques són diferents («tvida», «san», «rifas»), però tracten de reunir diners a partir de les aportacions individuals de les persones que hi participen per tal que puguin disposar de forma rotativa d'una quantitat més elevada. Els sistemes per decidir les rotacions també varien, però normalment es té en compte quina persona té una necessitat més urgent, com es pot llegir a continuació:

¿Se quiere hacer de dinero? Se puede hacer de dinero. Por ejemplo, necesitamos 300 euros y una mujer no los puede reunir sola. Pues durante una cantidad de meses todos iguales se pone una cantidad de dinero ¿Qué son 20 euros mensuales? Pues 20 euros. Con una ganancia para la persona que va a dirigir porque es un juego y una banca al mismo tiempo. Entonces se organiza una rifa y cada mujer tiene un número, pero si a una de ellas se le presenta una situación de apuro, se le puede dar ese dinero antes que a los demás (...): el primer dinero es para mí porque tengo una operación, me voy a arreglar la boca, tengo que cambiar algo de la casa, del techo, que vienen las lluvias, no tengo el dinero, se le da. Después le toca al dos, después le toca al tres y así va pasando y al final esa persona se queda con esa misma cantidad de dinero porque fue como su trabajo. Pero eso se hace también con juegos de sábanas, de ollas... (P., entrevista, p. 3)

Veiem, doncs, com moltes de les relacions de solidaritat que es creen de manera espontània entre les dones migrants, evolucionen cap a sistemes més complexos que serveixen per enfortir les seves xarxes de cooperació i per compensar la manca de resposta del sistema econòmic i de polítiques socials.

En la mateixa línia, les xarxes d'amigues o veïnes fan possible que la dona pugui respondre a les exigències i imprevistos de la vida quotidiana. Aquestes permeten intercanviar serveis i compartir determinades responsabilitats, com ara acompanyar els nens a l'escola, tenir cura de les persones dependents, fer la compra, etc. A continuació podem valorar la importància que tenen aquestes xarxes per a les dones que s'enfronten en solitari a un projecte migratori:

(...) si una de nosotras se pone enferma, como me pasó a mí, a mí me cuidaron muchísimo cuando me ingresaron en el hospital, las amigas me prepararon la comida, una se cuidó de mi hijo, lo llevó a su casa (...). O sea, te encuentras en una situación delicada o fatal, porque te encuentras mal, porque estás enferma, y si no tienes una red, si no tienes familia, entonces, ¿cómo lo vas a pasar? Es que vas a sufrir el doble o el triple. (F., entrevista, p. 23.)

Els processos de transferència de coneixement i experiència entre les dones, que en aquest estudi hem reconegut com a pràctiques de mediació, constitueixen una via més per facilitar l'arribada i la incorporació de les dones migrants a la nova societat. Amb aquest tipus de pràctiques, les dones migrants que fa més temps que van iniciar el seu projecte migratori i que coneixen més el medi i les implicacions personals, familiars i emocionals d'aquest medi, recolzen i acompanyen les novingudes.

Aquest acompanyament i suport emocional, que es dona de manera natural entre les dones d'una mateixa comunitat d'origen o entre dones que es reconeixen com a iguals en una mateixa situació, suposa una forma de compensar les pèrdues a l'inici del procés migratori, i esdevenen una pràctica de mediació entre els codis culturals i coneixement del medi de la societat d'acollida i els de la dona migrant que acaba d'arribar.

En el cas de les dones àrabs la cooperació lingüística és fonamental. Consultar un metge, sol·licitar una feina o, fins i tot, negociar el salari, són activitats que quedarien fora de l'abast de moltes dones si no col·laboressin entre elles. Un dels moments en què aquest tipus de col·laboració es fa més evident és durant el procés de cerca de la primera feina. Les dones que porten més temps aquí han creat les seves pròpies xarxes i coneixen les vies per accedir al mercat laboral. És per això que una de les pràctiques cooperatives més habituals consisteix a facilitar informació i acompanyar les novingudes a les agències o les institucions de col·locació. N'és un exemple:

(...) vamos todas juntas a las agencias de trabajo... yo todavía no conocía bien las líneas del metro y andaba un poquito desubicada. Pero poco a poco... (Grupo Latinas, entrevista, p. 11-12)

D'altra banda, aquestes pràctiques de mediació impliquen molt sovint reinterpretacions o resignificacions culturals, mitjançant les quals les dones es reapropien i transformen els seus llegats culturals. El diàleg entre les dones en un context cultural diferent els permet ampliar el ventall d'estils de vida possibles. És cert que en ocasions, com van expressar algunes dones, la mediació o l'acompanyament es pot adreçar a mantenir les tradicions de la cultura d'origen i a controlar el procés d'integració de la dona, però també ho és que la confrontació amb una realitat diferent obre noves perspectives. Benhabib (2006) es refereix a aquest procés com a diàleg complex. Un diàleg en el que hem d'estar atents al posicionament i reposicionament de l'altre i d'un mateix. És en aquest sentit que les tradicions i els móns culturals no s'han de considerar com a totalitats.

Aquest procés és encara més visible en el cas de les dones de la segona generació de migrants i dels llaços de solidaritat que s'estableixen entre mares i filles. Les mares, tot i actuar sovint de fil conductor amb la tradició, també valoren l'educació com a via de promoció social i laboral de les seves filles i recolzen els seus projectes, que fa que hagin de mediar entre els desitjos de les seves filles i les pressions de família i comunitat, que viuen amb por la possibilitat de perdre els trets d'identitat.

Per últim, hi ha un tipus de pràctiques encaminades a facilitar el viatge i l'arribada a la societat d'acollida. Aquestes pràctiques inclouen des de l'ajut econòmic necessari per a cobrir les despeses del viatge a facilitar una vivenda durant els primers dies o una primera feina. Configuren les xarxes de solidaritat transnacionals i faciliten la mobilitat dels fluxos migratoris. En el cas, cada cop més freqüent, de les dones que emigren soles, aquestes xarxes els donen la confiança suficient per iniciar un projecte personal d'aquest abast. Aquesta confiança ve donada pel fet que les xarxes transnacionals acostumen a estar integrades per persones de la seva família o de la comunitat. Persones que, en busca de millors oportunitats, s'han instal·lat abans en altres països, i faciliten l'arribada i l'acollida dels novinguts com una expressió més

de la solidaritat. Tot al contrari, per exemple, del negoci lucratiu que mou les xarxes de tràfic de persones¹⁵.

Majoritàriament, les pràctiques cooperatives estudiades es donen de manera natural en espais informals i en els moments de trobada de les dones. La porta de l'escola dels nens, un carrer cèntric que esdevé un punt de trobada, el centre de formació de persones adultes on van a aprendre la llengua o, fins i tot, la mateixa perruqueria, són algunes de les situacions on les dones coincideixen i, sovint, inicien les seves xarxes de relació. No obstant, això no significa que moltes dones migrants no acudeixin a organitzacions de caire més formal per demanar ajut o orientació de caire legal o laboral.

Els espais de relació: la porta d'entrada a la societat d'acollida

En aquest apartat volem mostrar algunes propostes expressades per les pròpies dones que remarquen la importància d'alguns aspectes per configurar un veritable procés d'acollida. Aquestes propostes es relacionen amb els espais que poden promoure la creació de xarxes de relació i la participació de la dona a la nostra societat, és a dir, propostes relacionades amb la inclusió social dins del propi territori i la consideració i valoració de les opinions de les pròpies dones. A més, s'apuntaran diferents iniciatives, relacionades amb l'àmbit de la formació, que incideixen en aquests aspectes de manera positiva. En aquest sentit partim de la idea de la formació com un dels elements centrals en tot procés d'inclusió social. Finalment comentarem les propostes que van encaminades a pràctiques solidàries entre les mateixes dones i el diàleg intercultural que acabarà potenciant processos d'inclusió per a totes les dones, ja que bona part d'aquests no han de ser només unidireccionals sinó que hi ha d'haver també una comprensió i acceptació entre els diferents col·lectius de dones de les diferents cultures.

Les dones migrants que han hagut de superar pèrdues com les que hem descrit, necessiten espais que els donin possibilitats de sentir-se millor, de sentir-se més valorades i, en definitiva, de sentir-se ciutadanes de la societat en què ara viuen. A partir de la investigació realitzada i les nostres converses amb les dones, vam constatar que els centres de formació de persones adultes, les AMPA, les associacions veïnals o les xarxes ciutadanes són un lloc d'encontre, d'establiment de relacions d'intercanvi i de solidaritat entre les pròpies dones. Oferir espais específics en aquestes entitats on les dones puguin relacionar-se de manera espontània i compartir interessos i experiències, és una manera de facilitar l'acollida i promoure l'acostament i la xarxa de relacions entre les dones.

Yo, las primeras mujeres que conocí fue en una escuela de adultos, luego en una asociación y luego ya empiezas a... Tú te puedes encontrar con esta mujer en un espacio determinado, con el tiempo se puede convertir en una red, en una red de amistad, en una red de apoyo. (...) Quizás también puede

(15) D'acord amb les estimacions de l'OIT (2006), existirien a escala mundial 2.4 milions de víctimes de tràfic de persones; d'aquestes, el 43% serien víctimes de tràfic amb finalitat d'explotació sexual; el 32%, amb fins d'explotació laboral, i el 25% es pot incloure en totes dues categories. Espanya figura com un dels 20 països de destinació de víctimes de tràfic de persones. I encara que Espanya no disposa de dades sobre aquest fenomen, les aproximacions que s'han fet fins al moment confirmen que el tràfic de persones amb fins d'explotació laboral és una realitat a casa nostra, especialment en l'àmbit de l'agricultura. En el cas de les dones llatinoamericanes, un dels col·lectius que ha participat a la recerca, els sectors econòmics on es troben més víctimes són al servei domèstic i en la cura de persones (ACCEM 2008), com d'altra banda hem pogut percebre a partir dels seves narracions.

funcionar al contrari: puede una red llevar a un espacio de encuentro y puede un espacio de encuentro llevar a una red. Por ejemplo, muchas de las mujeres que tenemos ahora en el grupo de mañana, que vienen a aprender el castellano, han venido porque su amiga viene, porque le comentó su amiga que hay un espacio... (F, entrevista, p. 24)

En aquest context, les associacions lligades al territori poden ser un lloc que faciliten el sentit de pertinença i els lligams amb el barri. Per exemple, una iniciativa ben rebuda per part de la població migrada, i que afavoreix la cohesió social, consisteix a facilitar espais on puguin desenvolupar les seves pròpies activitats, celebracions o festes importants de la comunitat d'origen.

Yo le dije (a la asociación de vecinos) que invitaran a gente de otros países. Allí (en Canarias) hay muchos peruanos, bolivianos, hay montones de africanos. Entonces, yo les iba comentando a la gente en la guagua: mira en la asociación te pueden prestar un sitio para que ensayes bailes de tu país o para hacer celebraciones. Es mejor en la asociación que dentro de las casas o en la azotea porque así no molesta a los vecinos. Es una manera de facilitar la vida en el barrio. (P, entrevista, p. 14-15)

La formació: espais oberts, flexibles i participatius

Per tal de facilitar la participació de les dones, els processos formatius han de romandre oberts als interessos, demandes i opinions de les pròpies dones. Aquests espais, com els centres cívics i culturals, centres de formació de persones adultes, associacions i grups de dones, entre altres, desenvolupen una sèrie d'activitats formals i no formals que compleixen una doble funció: realitzen processos d'ensenyament i aprenentatge, alhora que permeten que es vagin formant xarxes de relacions entre les pròpies dones. A fi que les dones participin en aquests processos, i tot tenint en compte les dificultats per conciliar el seu interès formatiu amb les responsabilitats familiars i laborals, s'han de veure-hi reflectides. És a dir, les activitats culturals i formatives han de ser receptives a la seva veu.

Els centres, les escoles o les associacions han d'oferir les eines adequades a tothom per evitar l'exclusió social i han de ser un àmbit de participació democràtica. Aquests espais, ja siguin formals o no formals, han de partir del seu caràcter inclúsor, d'escoltar i tenir en compte les opinions de les dones que hi participen. En definitiva, aquests espais han de partir d'un concepte igualitari de persona, d'una gestió radicalment democràtica i d'una voluntat de transformar la realitat social i educativa de l'entorn més proper, el que suposa la transformació de la vida de les persones i dels seus contextos (Lleras i Medina, 2006).

No cal recordar que la formació s'ha de veure com un dels processos d'inclusió més importants en qualsevol societat. La formació sempre ha estat important en altres etapes històriques, fet que ha portat a reivindicar el dret a l'educació per a tothom com una forma de reduir les desigualtats. A l'actual societat del coneixement, aquesta necessitat es fa més patent, ja que la informació i el coneixement són els elements clau de la societat. A l'actualitat restar fora del sistema educatiu suposa un important risc d'exclusió social.

En aquest sentit, la participació en processos formatius s'ha de considerar com a fonamental per a les dones migrants per tal de lluitar contra l'exclusió econòmica i social, encara que accedir-hi no serà sempre fàcil. Bàsicament per dues barreres: l'homologació de les titulacions, per una banda, i les dificultats per continuar amb la formació a la societat d'acollida, per l'altre.

Yo llevé un CV a correos y me dijeron: 'no tiene la ESO'... pero 'si tengo estudios universitarios...' 'pero se necesita la ESO de aquí'. (E., 2). Es muy complicado lo de homologar, y evidentemente, si no homologas, no puedes ejercer, o sea que, la mayoría ni se lo ha planteado. Que yo conozca, que hayan querido homologar luego de haber venido a trabajar en el servicio doméstico, uno o dos casos. La mayoría ni se lo plantean. (R., entrevista, p. 13)

Es muy difícil que te reconozcan el título aquí. Lo que hacen algunos es empezar allí y luego venir a terminar aquí. Así tienen una titulación española. Para las que ya estamos aquí y trabajamos y tenemos familia es muy difícil. Al trabajo hay que dedicarle tiempo y a los estudios también. Si trabajo media jornada no llego. Tengo dos hijos allí en la universidad y dos aquí con 16 años. ¿Cómo les digo yo que tengo que estudiar en la tarde? (...) Eso sería la maravilla del mundo... Tener estudios beca-dos... A muchas mujeres dominicanas que están aquí les gustaría seguir estudiando. Algunas se han ido para esto y están aquí nuevamente. Yo me dije a mí misma que aunque sea a la universidad de la Tercera Edad, yo me saco una carrera cuando mis hijos terminen. (E., entrevista, p. 2)

Com acabem de llegir, aquestes barreres no fan retrocedir, ni molt menys, les dones.

El coneixement de l'idioma és una manera d'incloure's a la societat i en el mercat laboral. En aquest sentit, l'oferta formativa que fan les entitats és una via que s'ha d'impulsar i potenciar com un element clau d'inclusió. Però per assegurar l'èxit de les iniciatives, a més dels aprenentatges formals demandats, s'han de cobrir altres aspectes, que semblen menors però que afecten radicalment l'èxit de la participació. Ens estem referint a l'adaptació d'horaris, la creació de guarderies o la incorporació d'elements de la cultura d'origen.

Per dir-ho d'una altra manera, abastant aquests tres aspectes s'està treballant per cobrir necessitats objectives d'aquests grups. No podem centrar només els esforços en una bona planificació didàctica i metodològica de les activitats formals si ens oblidem dels perfils d'aquestes dones: amb fills i pocs recursos econòmics per deixar-los a cura d'altres persones; els horaris laborals extensius i excessius, en molts casos, que fa d'una oferta horària ample un element clau per a la participació, i finalment el reforçament i la valoració dels elements culturals propis, com un primer pas d'identificació de les dones amb el centre, per posteriorment anar cap a un intercanvi d'experiències i relacions entre les diferents dones.

En definitiva, no podem parlar de l'existència d'autèntiques institucions democràtiques si no existeix un veritable reconeixement de les pròpies dones com a participants actives en el seu projecte formatiu i no com a simples receptores de les diferents intervencions administratives o pedagògiques (Medina i Ballano, 2008). En aquest sentit, la participació i el diàleg influeixen en les necessitats i enforteixen la pròpia democràcia. Aquesta visió comporta una radicalització del concepte de comunicació, entès com a dret humà fonamental. L'assoliment de la justícia social depèn no només de les formes institucionals (incloses les regles i normes democràtiques), sinó també que es posin veritablement en pràctica (Sen, 2000).

Diàleg intercultural i solidaritat

Com hem explicat, per tal de fomentar la inclusió social de les dones nouvingudes i enfortir el diàleg intercultural i la solidaritat, cal partir d'un veritable procés d'escoltar les opinions i interessos de les pròpies dones. En general, les dones volen participar, volen espais de trobada i volen aprendre alhora que són conscients de les pròpies dificultats.

Quan els professionals o les persones que estan treballant o col·laborant amb dones migrants faciliten espais de comunicació i escolten les demandes i preferències dels participants, afavoreixen el seu procés d'inclusió i de creació de relacions entre les pròpies dones. És a dir, relacions en què es reconeix l'altra persona com a igual i amb la qual s'interactua i es pot aprendre d'ella (Ayuste, 2006).

Claro, se ha de adaptar, se ha de mirar, se ha de preguntar a ellas también qué opinan... A ver ellas cómo lo ven, qué opinan, porque te sorprenderías... Yo aprendo mucho con ellas. (F.A., relat de vida, p. 30-31)

De la mateixa manera, els espais informals, en què les dones simplement puguin xerrar són elements vitals. Totes aquestes pràctiques, en definitiva, han de tendir a fomentar una interacció constant, un diàleg per part dels diferents col·lectius, una comprensió mútua de les característiques pròpies de cada persona i de cada cultura. En definitiva, tots els espais i activitats que permetin comunicar-nos i entendre'ns fomenten un diàleg intercultural molt necessari a les nostres societats.

En aquest sentit, la tasca dels mitjans de comunicació és molt important. L'arribada de població estrangera, conjuntament amb una manca de polítiques d'integració eficaces, ha implicat la irrupció de conflictes de convivència entre els nousvinguts i la població autòctona, uns incidents que sovint s'han vist amplificats pel tractament que n'han fet alguns mitjans de comunicació. Així, en els darrers anys es detecta una tendència de percebre la migració com a problema social¹⁶. La complexitat que caracteritza la societat catalana d'avui obliga a pensar fórmules d'inclusió i de relació intercultural que propiciïn la cohesió i la igualtat (Habermas, 1999). Els mitjans, especialment els audiovisuals, que ja han esdevingut excel·lents espais de socialització i interacció, poden afavorir la integració de la població nousvinguda, l'intercanvi cultural i les relacions igualitàries. En aquestes plataformes (televisió, ràdio i Internet), els migrants poden trobar informació essencial per a la seva integració. A més, les administracions també les poden fer servir com a vehicles vàlids per fer-los arribar els seus missatges.

Fins fa relativament poc temps, la recerca en mitjans de comunicació se centrava preferentment en la imatge i, sobretot, en els estereotips dels migrants. Però en l'actualitat, amb més d'un milió de nousvinguts a Catalunya, cal reflexionar sobre el rol que juguen els mitjans clàssics per adreçar-se als col·lectius de migrants i sobre quin paper assumeixen els nous mitjans adreçats quasi exclusivament als migrants (Canosa, 2007). Sense deixar de banda les formes de distribució i d'adquisició d'aquests mitjans, com els diaris gratuïts principalment, però també Internet, telefonia mòbil, etc. (Teccip, 2008).

(16) Segons el Centre d'Estudis d'Opinió, en el seu Baròmetre d'Opinió Pública de maig del 2009, treball de camp realitzat per l'Institut Opina, del 20 al 30 d'abril de 2009, la migració és el quart problema principal que, segons els ciutadans, té Catalunya. Després de l'atur i la precarietat laboral (55%), el funcionament de l'economia (26%), el sistema de finançament de Catalunya (16,2%), segueix la migració (15,3%). En opinió dels enquestats, a Catalunya hi ha massa migrants, en general, i massa migrants sense papers, particularment. També consideren un problema que hi hagi un «excés d'ajudes i de drets» per a ells, i que la migració «no s'integri als costums del país d'acollida». Igualment, entre els problemes associats, s'hi troba la vinculació de la migració a la inseguretat ciutadana o a problemes laborals. En aquest aspecte, per a alguns «ens treuen la feina» o «cobren sous baixos i fan que aquests baixin» (CEO-2009. Centre d'Estudis d'Opinió. Baròmetre d'opinió política. Maig 2009) [Document electrònic].

Bona part de l'interès científic dels estudis sobre comunicació continua centrant-se en la migració des de la representació mediàtica dels migrants il·legals. És important no només reflectir els mecanismes narratius que construeixen una imatge negativa dels migrants (tenia un sentit en una fase inicial d'immigració, quan la migració econòmica era encara una novetat informativa). S'han de traslladar els enfocaments des de les anàlisis dels continguts a les anàlisis de la recepció per poder copsar les opinions i els interessos de les pròpies persones migrants (Sepúlveda i Gilberto, 2009).

Quan parlem d'integració s'ha de partir d'un procés bidireccional que no afecta només les dones migrants. Sense l'esforç de la societat d'acollida, no és possible ni efectiva la integració. En aquest article hem mostrat la veu de les pròpies dones, remarcant la importància dels aspectes formatius, dels espais no formals i informals com a llocs d'interacció, d'intercanvi i de creació de xarxes de solidaritat. Amb elles hem après que, per aconseguir veritables processos democràtics i d'inclusió, és indispensable escoltar i apreciar les seves opinions i valoracions.

Referències

- Accem (2008) *La trata de personas con fines de explotación laboral*. Madrid, Fundación Luis Vives.
- Ayuste, A.; Payà, M.; Romaña, T. i Baltasar, E. (2007) «De la societat d'origen a la societat d'acollida: una aproximació als processos migratoris de dones marroquines i dominicanes» *Temps d'Educació* (Barcelona, Universitat de Barcelona), 33, p. 165-182.
- Ayuste, A. (2006) «Las contribuciones de Habermas y Freire a una teoría de la educación democrática centrada en la deliberación racional y el diálogo», a Ayuste, A. [Coord.] *Educación, ciudadanía y democracia*. Barcelona, Octaedro/OEI, p. 65-101.
- Benhabib, S. (2006) *Las reivindicaciones de la cultura*. Buenos Aires, Katz.
- Canosa, F. et al. (2007) «Radio Gladys Palmera: entre la música llatina i l'estereotip», a Masip, P.; Rom, J. *Les cruïlles de la comunicació: límits i transgressions. Actes del IV Congrés Internacional Comunicació i Realitat*. Barcelona, Trípodós, p. 35-45.
- Centre d'Estudis d'Opinió (2009) *Baròmetre d'opinió política. Maig 2009*. Diponible a: http://www.gencat.cat/economia/doc/doc_35258022_1.pdf [accés: 8.7.2009]
- Gregorio, C. (1998) *Migración femenina. Su impacto en las relaciones de género*. Madrid, Narcea.
- Gutmman, A. (2001) *La educación democrática. Una teoría política de la educación*. Barcelona, Paidós.
- Habermas, J. (1999) *La inclusión del otro*. Barcelona, Paidós.
- Hochschild, A. R. (2008) *La mercantilización de la vida íntima*. Barcelona, Kaetz.
- Lleras, J.; Medina, A. (2006) «La organización deliberativa de las instituciones educativas democráticas», a Ayuste, A. [Coord.] *Educación, ciudadanía y democracia*. Barcelona, Octaedro/OEI, p. 103-129.

- Medina, A.; Ballano, S. (2008) *Democracia deliberativa y opinión pública*. Barcelona, Trípodos.
- Parella, S. (2003) *Mujer, inmigrante y trabajadora: la triple discriminación*. Barcelona, Anthropos.
- Ramírez, A. (1998) *Migraciones, género e Islam. Mujeres marroquíes en España*. Madrid, Agencia Española de Cooperación Internacional.
- Rodrigo, M. (2000) *Identitats i comunicació intercultural*. València, Edicions 3 i 4.
- Sen, A. (2000) *Desarrollo y Libertad*. Barcelona, Planeta.
- Sepúlveda, C.; Gilberto, L. (2009) *Los usos sociales que los inmigrantes realizan de los medios de comunicación dirigidos a estos colectivos*. Barcelona, Facultat de Comunicació Blanquerna [Document no publicat].
- Solà-Morales, R. (2006) «La gestió de la immigració a l'àmbit local. Reptes i actuacions». *Finestra oberta* (Barcelona, Fundació Jaume Bofill), 50.
- Teccip (Grup de Recerca-Facultat Comunicació Blanquerna) (2008) *Usos i actituds dels immigrants davant dels mitjans de comunicació* [Projecte finançat pel CAC]. Disponible a: http://www.cac.cat/pfw_files/cma/recerca/estudis_recerca/Audiovisual_ambiental.pdf [accés: 11.5.2009].
- Unfpa (2007) *Estado de la población mundial 2006. Hacia la esperanza: Las mujeres y la migración internacional*. Fondo de Población de las Naciones Unidas.
- Zanfrini, L. (2007) *La convivencia interétnica*. Madrid, Alianza Editorial.

El significado del proyecto migratorio: las mujeres hablan de su experiencia

Resumen: En este artículo se dan a conocer los resultados más importantes de la segunda parte de una investigación sobre migración femenina llevada a cabo durante los años 2005-2007 en diferentes comunidades autónomas españolas, financiada por el Instituto de la Mujer (Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales). En esta segunda fase, el equipo investigador ha tratado de recoger, a partir de diferentes entrevistas, relatos de vida y grupos de discusión, la valoración personal de las mujeres migrantes árabes y latinas sobre su proyecto migratorio. Asimismo, este estudio les ha permitido evidenciar las dificultades que encuentran estas mujeres en el proceso de acogida a nivel laboral, social, educativo e, incluso, familiar, y qué recursos movilizan para superar con éxito estas dificultades. Entre algunos de estos recursos destacan las prácticas cooperativas y las redes de solidaridad que establecen entre ellas en los espacios de relación formal e informal en los que participan. Y como estos espacios, en la medida en que son sensibles a las necesidades y los intereses de las mujeres migrantes, se convierten en una verdadera puerta de entrada a la sociedad de acogida.

Palabras clave: migración femenina, prácticas cooperativas, espacios formales, espacios informales, redes de relación

La signification du projet migratoire: les femmes parlent de leur expérience

Résumé: Dans cet article, nous offrons les résultats les plus importants de la deuxième partie d'une recherche sur la migration féminine menée à terme au cours des années 2005-2007 dans différentes communautés autonomes espagnoles, financée par l'Institut de la Femme (Ministère du Travail et des Affaires sociales). Dans cette deuxième phase, l'équipe de recherche a recueilli, à partir de différentes entrevues, de récits de vie et de groupes de discussion, l'évaluation personnelle des femmes migrantes arabes et latino-américaines sur leur projet migratoire. Ainsi, cette étude a permis de mettre en évidence les difficultés que trouvent ces femmes dans le processus d'accueil au niveau professionnel, social, éducatif et, même, familial, et les ressources qu'elles ont dû mobiliser pour affronter avec succès ces difficultés. Parmi ces ressources, on remarquera les pratiques coopératives et les réseaux de solidarité qu'elle mettent en œuvre entre elles dans les espaces de relation formelle et informelle auxquels elles participent. On notera aussi comment ces espaces, dans la mesure où ils sont sensibles aux nécessités et aux intérêts des femmes migrantes, deviennent une véritable porte d'entrée à la société d'accueil.

Mots-clés: migration féminine, pratiques coopératives, espaces formels, espaces informels, réseaux de relation

The significance of migration plans: women discuss their experiences

Abstract: Here we present the main results from the second part of a study on female migration. The research was carried out from 2005 to 2007 in various Spanish autonomous communities and was funded by the Institute for Women (IM), which is attached to the Ministry of Employment and Social Affairs. In this second stage, the research team collected data on Arab and Latin American migrant women's personal opinions of their migration plans. The data were gathered through interviews, life stories and discussion groups. The study highlights the difficulties encountered by the women during the reception process, with respect to employment, social, educational and even family issues. It also describes the resources they used to successfully overcome these difficulties. These resources include cooperative practices and solidarity networks that the women establish among themselves in the spaces for formal and informal relations in which they participate. We also describe how these spaces, in so far as they are sensitive to the needs and interests of female migrants, become a real gateway to the host society.

Key words: female migration, cooperative practices, formal spaces, informal spaces, networks of relations